

קולם של מי שקולם לא נשמע

עזריאל קמון, חבלי בראשית: התיישבות מושבית של יוצאי ארצות האסלאם בשנות החמישים של המאה העשרים, רמת-אפעל: יד טבנקין, תשע"א, עמ' 448

מעשה רב עשה עזריאל קמון. הוא הביא את קולם של המוכפפים (subalterns). הסיפור ההיסטורי הוא לעתים קרובות סיפורם של קובעי המדיניות, סיפורם של מחוללי האירועים, ואילו מי שהיו באירועים חיילים פשוטים, מי שהמדיניות התבצעה בעזרתם ויש אומרים שעל גבם, כמעט אינם זוכים שקולם יישמע.

על תנופת ההתיישבות האדירה שפקדה את המדינה בראשית שנות החמישים נכתב לא מעט. נכתב גם על משקלם של עולי ארצות האסלאם במפעל זה.¹ במהלך שישים ושש השנים הראשונות של חידוש ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל (1882-1948) הוקמו בארץ כ-300 יישובים יהודיים.² לאחר הקמת המדינה הוקם אותו מספר יישובים בשלוש שנים: כ-50 יישובים בשנת 1948, בעיצומה של מלחמת העצמאות,

135 יישובים בשנת 1949, ו-115 יישובים בשנת 1950. שני שלישים מן היישובים אוכלסו על ידי עולים חדשים, ו-64 אחוזים מהם היו עולים מארצות אסיה ואפריקה.³

אולם אף שהנושא נדון במחקר ההיסטורי והגאוגרפי, לרוב סופר סיפורם של מעצבי המדיניות, מדריכי המושבים ואנשי הקליטה.⁴ עמדותיהם ותחושותיהם של המתיישבים נותרו

1 י' קורן, קיבוץ-הגלויות בהתנחלות: לתולדות מושבי-העולים בישראל, תל-אביב תשכ"ה; א' אבנרי, החלוצים האלמונים, תל-אביב תשמ"א; ר' ויץ וא' רוקח, 'העלייה ההמונית ומפעל ההתיישבות החקלאית', מ' נאור (עורך), עולים ומעברות 1948-1952 (עידן, 8), ירושלים תשמ"ו, עמ' 53-68; ד' הכהן, הגרעין והריחיים: התיישבות העולים בנגב בעשור הראשון למדינה, תל-אביב תשנ"ט; א' פיקאר, 'חלוצים נשכחים – עולי ארצות האיסלם וההתיישבות לאחר קום המדינה', נ' מן (עורך), קו התלם: עיונים בתפיסת ההתיישבות האיסטרטגית ביישוב העברי (עלי זית

והרב, יא), ירושלים תשע"א, עמ' 111-148.
2 א' ביין בשיתוף עם ר' פרלמן, עלייה והתיישבות במדינת ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 262-273. המספר הזה הוא בניכוי יישובים שהוקמו ונטשו ובניכוי מוסדות חינוך המופיעים ברשימה של ביין.
3 פיקאר (לעיל, הערה 1), עמ' 114, 129.
4 יש לציין שבמחקר האנתרופולוגי על מושבי העולים נבחנה לא מעט נקודת המבט של העולים עצמם. אולם השאלות שהציבו אנתרופולוגים קשורות יותר לנושא המרכזי שעסקו בו – הסתגלותם של חברה מסורתית לשינוי – ופחות לסיפור המעשה ההיסטורי.

דור (בני הדור הראשון, שעלו לארץ כמבוגרים, ובני הדור השני, שעלו כילדים או נולדו בארץ) וכן קיימת חלוקה לפי המושבים. בהמשך מתואר כל מרואיין בכמה שורות, ובהן ביוגרפיה קצרה שלו ותמצית של הנושאים המרכזיים שעלו בריאיון עמו. חלק לא מבוטל מהמרואיינים הם אנשים שהיו לימים בעלי תפקידים בכירים – מזכירי מושבים, ראשי מועצות ואף חברי כנסת.

החלוקה הפנימית בכל שער היא על בסיס נושאי, ובכל נושא מובאים בזה אחר זה דבריהם של מרואיינים שונים. כך עבודת העריכה מאפשרת למעוניינים בנושא מסוים לקרוא את דבריהם של כמה מהמרואיינים העוסקים בו. אך רוב הנושאים חוזרים בשערים השונים – חוויית העלייה, חוויית ההגעה למושב, ההיאחזות ולעתים הנטישה, המצב הביטחוני, זהות מזרחית וזהות דתית – וחבל שההפרדה הגאוגרפית (לשערים) אינה מאפשרת לקרוא ברצף את דברי כל המרואיינים על אותו נושא. מנגד הריכוז הגאוגרפי יכול אולי לשמש את מי שירצו בעתיד לכתוב היסטוריה מקומית, ענף שעדיין לא זכה להתפתחות של ממש בישראל. לעתים מופיעים קטעים ארוכים מאוד מריאיון יחיד, והאמור בו לא תמיד תואם את כותרת הנושא. למשל תחת הכותרת 'התיישבות ואחיזה', המכוונת לימיו הראשונים של המושב, באים דבריה של אחת המרואיינות על נכדיה, כלומר סיפור מההווה (עמ' 278). בקטעים ארוכים הוסיף העורך כותרות משנה לכל פסקה, והן מאפשרות זיהוי מידי של העניין שעליו מדבר המרואיין.

ייתכן שהיה מקום להקל על הקוראים וליצור באמצעות הערות שוליים חיבורים בין מרואיינים שונים המתארים תופעה דומה. ייתכן שהיה מקום גם להשמטה של כפילויות בדבריהם של מרואיינים. בטקסטים ניכר הרצון לשמר את האותנטיות של הדברים, אך היה מקום לעריכה

בדרך כלל בצל. הם מיעטו לכתוב יומנים או מכתבים, ואלו שנכתבו כמעט לא הגיעו לידי החוקרים. קמון מביא בספר 'חבלי בראשית' את סיפורם; את קולם של מי שעוד לא השמיעו את קולם. במהלך כמה שנים הוא ערך (בדרך כלל עם שותפים) עשרות ראיונות עם חברי מושבים באזורים שונים בארץ – הוא ראיין אנשים שהם או הוריהם עלו לפני עשרות שנים מארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה (וכן עולים מקוצ'ין), והוסיף על כך כמה ראיונות שערכה עמותת 'אעלה בתמר' במושבי התימנים בפרוודור ירושלים.

הספר עוסק בהתיישבות של עולי ארצות האסלאם בארבעה אזורים בארץ: חבל תענך, צפון הנגב, פרוודור ירושלים והגליל המערבי, אזורי פריפריה של ישראל עד 1967. עיקרו של הספר הוא אותם ראיונות, המובאים בשפתם של הדוברים, בסגנונם ובשטף דיבורם. על הטקסט הזה נוסף מבוא קצר של קמון, הסוקר את הרקע ההיסטורי ונוגע בקצרה בסוגיה טעונה – מה הייתה מידת הבחירה של עולי ארצות האסלאם בהתיישבות במושבים; אך הסוגיה אינה זוכה לדיון רחב ומעמיק כראוי. קמון אף מעלה בקצרה את הטענה שהמושבים היו מעין מוצבים צבאיים לא פחות מאשר כפרים חקלאיים. בספר נכלל גם מאמר של נעמה חרדי-קדם, שותפתו של קמון לראיונות בפרוודור ירושלים, על מקומן של נשים בהתיישבות במושבים כפי שעולה מהראיונות. מאמר זה הוא החלק האקדמי ביותר בספר – חרדי-קדם מביאה תימוכין לטענותיה ממחקרים אחרים ומציגה את הנשים במושבים כמופת של יזמות כלכלית ושל כושר הסתגלות לשינויים.

הספר מחולק לארבעה שערים, על בסיס האזורים השונים. בהקדמה לכל שער יש סקירה קצרה על תולדות המושבים באזור. בהמשך יש פרטים על המרואיינים, המחולקים לפי מגדר ולפי

רשמיים ובכתבות בעיתונים שצוטטו בהן דברים שאמרו עולים. ולעתים נשמע קולם במכתבים שנכתבו בסמוך לאירועים עצמם, ושנשלחו למערכות עיתונים או למוסדות הממונים. אמנם גם הנאמר שם יכול להיות סובייקטיבי, אבל לא נוספו לדברים שיבושים שנובעים מקשיי זיכרון או מרצון לייפות את האירועים. כמדומני שמבחינת הצורך בסיפור ההיסטורי המלא והמדויק ביותר, נעשה עוול אם נשתמש רק בעדויות בעל-פה שניתנו לאחר שנים.

רבים רואים בתיעוד בעל-פה כלי שאינו קשור לחקר ההיסטוריה דווקא אלא כלי שנועד להעצים קבוצות מוחלשות. התיעוד נועד להיות תרפויטי – הוא אמנם אינו מספר את ההיסטוריה במדויק אולם מרפא פצעים ישנים; בעזרת הדיכוב והדיבור עולים הכעסים ומתבררות שאלות שנקברו שנים ארוכות. אינני יודע אם זו הייתה מטרתו של קמון, ולכאורה אין הדברים נראים כך, אבל אין ספק שחלק מהמרואיינים נגעו במהלך הראיונות בכאבים ישנים. למשל יעיש מלכא ממושב גדיש, שעלה לארץ ממרוקו בשנת 1956, כאשר היה בן שלושים וחמש, העיד: 'מתי שהביאו אותנו כתבו בפספורט שלנו ירושלים, ואז באו ושמו אותנו בתענכים. מצאו סוסי עבודה, עבדנו בתעלות [...] הכל ביד, הכל [...] באותו זמן הם רצו לנקות את התעלות האלו, ומי ינקה? [...] הביאו אותנו טיפשים לעבוד שמה, והציונים חכמים ואנחנו עבדים שלהם' (עמ' 69). יוסי דניאל ממסילת-ציון, שעלה כילד מקוצ'ין בשנת 1954, סיפר: 'השליחים שנסעו לקוצ'ין [...] אם הם היו מוסרים את האינפורמציה המדוייקת [...] אני לא יודע אם האוכלוסייה הזאת הקוצ'ינית הייתה הולכת לחקלאות. אבל המדינה הייתה זקוקה להתיישבות בפריפריה [...] לא שאלו אותם על כך... שמו במשאיות והביאו אותם' (עמ' 269). אין ספק שעדויות אלו אינן רק

שתמקד את הטקסט בנושא המרכזי; ממילא הראיונות אינם מובאים כלשונם והם חתוכים לפי נושאי המשנה בכל שער ושער.

חלק מהראיונות עוסקים בבעיות ההווה ובפרט במשבר החקלאות בעת עריכת הראיונות, בשנות התשעים של המאה העשרים ובעשור הראשון במאה העשרים ואחת. אלו עניינים חשובים, אולם ספק אם מבחינה זו נבדלים מושבי העולים מיישובים חקלאיים אחרים, וספק אם יש לכך מקום בספר על ההיסטוריה של ההתיישבות.

כותרת המשנה של הספר, 'התיישבות מושבית של יוצאי ארצות האסלאם בשנות החמישים', מבהירה שמדובר בספר מחקר היסטורי. אולם בעצם זהו אוסף ראיונות ללא הצלבת המקורות המתבקשת ממחקר היסטורי. כיצד יש להתבונן מבחינה זו על התיעוד בעל-פה?

קמון מודע לחסרונות המתודה שנקט כדי לספר את סיפור ההתיישבות. לדבריו 'אין ספק שלאמת הסובייקטיבית נוספו טעמים וזיכרונות המקשים לעיתים על בהירות התמונה, אך יש לומר: צו הזכרון מחייב לשמר את קולות האנשים שהיו במקום בשעת מעשה [...] חובתנו לא להניח להם להישכח – רגע לפני שיהיה מאוחר מדי' (עמ' 7). אם כן על פי קמון התיעוד בעל-פה נועד לספר את ה'אמת' ההיסטורית מנקודת מבט שתישכח אם לא נשתמש במתודה זו. ההודעה מראש על הגורמים העלולים לפגוע בבהירות התמונה כמוה כגילוי נאות. קמון נוקט כאן את ההסבר המקובל ליתרונות התיעוד בעל-פה – זו הדרך להביא את קולם של מי שלא השאירו תיעוד מזמן האירועים. אולם בקרב היסטוריונים חלוקות הדעות בעניין זה. יש הגורסים שלמרות הצורך בהבאת אותם קולות, עדיף להיסטוריון לחפש דרכים אחרות, יצירתיות, כדי לשמוע את דברם של המוכפפים. לעתים מהדהדים דבריהם של עולים חדשים במסמכים ארכיוניים שהותירו גופים

הוא מביא את העדויות כמו שהן, בשפתם של המרואיינים, ולעתים אף אינו מתקן שיבושים וקפיצות מנושא לנושא המאפיינים לשון דיבור. הוא אינו מסיק מסקנות, אינו מנתח ניתוחים, ואינו ממפה את הכול בתמונה רחבה. למרות חיסרון זה קמון מביא לנו מקור ראשוני, מקור שימש את ההיסטוריונים העתידיים שירצו לראות תמונה רב ממדית, שמסופרת מכל הצדדים, כולל הצד של העולים. יש לקוות שהכפפה שקמון זורק בפרסום הספר תורם על ידי חוקרים שיעשו שימוש בחומר הרב הגלום בו.

סיפור על העבר אלא גם מבטאות את הכעס על המניפולציות שנעשו לעולים בעת הפנייתם למושבים.

הספר אינו רק מציג עוד נרטיב היסטורי, והוא נועד לא רק להשמיע את קולם של המתיישבים. תפקידו גם חברתי – הוא נועד לעשות צדק היסטורי עם המתיישבים ולהזכיר את מעשיהם, את הקשיים שעמם התמודדו ואת הדרכים שבהן התגברו על קשיים אלו.

קמון אומר במפורש שאין הוא מתכוון להסיק מהראיונות מסקנות היסטוריות וסוציולוגיות.⁵

5 להסקת מסקנות כאלה מתיעוד בעל־פה ראו: א' שלי-ניומן, 'המסע הלילי: מפגשים בין עולים למקומם החדש', ד' עופר (עורכת), בין עולים לוותיקים: ישראל בעלייה הגדולה, 1948-1953, ירושלים תשנ"ו, עמ' 285-299.